

ikke uden talent. Den polstrede Ugle er et godt eksempel, og et eksempel til efterfølgelse. Den er netop kommet i nyt optryk (med moderne ud-

derefter udgiverens kommentarer. Den er ofte befriende, altid vittige og i det store og hele drøbende for en holdning til kunsten, som ikke er

er paa bindet). Vi anbefaler den til to slags læsere: 1) læsere, som frygter lyrik, og 2) læsere, som skriver lyrik.

sund: Passiv ærbødighed. Paa den ene side viser antologien (bedre end nogen kronik), hvad det er de moderne digtere gør oprør imod hos

BERLINER BEITRÄGE ZUR SKANDINAVISTIK

Titel/
title: *Zurückbleiben. Tryk 1943–2001*

Autor(in)/
author: Bo Elbrønd-Bek

Kapitel/
chapter: »Anarkiets korte sommer. Interview med Erik M. Christensen«

In: Christensen, Erik M.: *Zurückbleiben. Tryk 1943–2001*. Berlin: Nordeuropa-Institut, 2001

ISBN: 3–927229–04–0

Reihe/
series: Berliner Beiträge zur Skandinavistik, Bd. 6

ISSN: 0933-4009

Seiten/
pages: 374–388

Diesen Band gibt es weiterhin zu kaufen. This book can still be purchased.

© Copyright: Nordeuropa-Institut Berlin und Autoren.

© Copyright: Department for Northern European Studies Berlin and authors.

Bo Elbrønd-Bek:
Anarkiets korte sommer.
Interview med Erik M. Christensen.

Anarchism, then, really stands for the liberation of the human mind from the dominion of religion; the liberation of the human body from the dominion of property; liberation from the shackles and restraint of government. Anarchism stands for a social order based on the free grouping of individuals for the purpose of producing real social wealth; an order that will guarantee to every human being free access to earth and full enjoyment of the necessities of life, according to individual desires, tastes, and inclinations.

Emma Goldman: *Anarchism and Other Essays*, 3. ed. New York & London 1917 : 68.

Erik Martin Christensen (f. 1931) er magister i almindelig og sammenlignende litteraturhistorie fra Aarhus Universitet, hvor han 1961 vandt guldmedalje for sin omfangsrige besvarelse af opgaven: »En kritisk bedømmelse af tidligere litteratur- og åndshistoriske behandlinger af Ewalds *Adam og Eva* og en æstetisk analyse og karakteristik af værket i lyset af dets forhold til relevante hovedværker i verdenslitteraturen». I afhandlingen arbejdes der skarp-sindigt og oplagt med såvel komparative som meningsanalytiske og filologiske problemer og på en række punkter fremlægges originale resultater og værdifulde perspektiver, som dog ikke senere er blevet bearbejdet til udgivelse. Af Erik M. Christensens trykte arbejder forud for de store Ibsenundersøgelser er festskriftartiklen »Guldalderen som idéhistorisk periode: H. C. Ørstedes optimistiske dualisme« (1966) utvivlsomt det vigtigste ved siden af disputatsen. Heri hævdes det, at de betydeligste guldalderforfattere skulle kunne forstås som udtryk for periodens grundlæggende ideologi, koncentreret i formen »den optimistiske dualisme«. Hertil knytter sig den minutøse detailundersøgelse *En fortolkning af »Høit fra Træets grønne Top«*. *Verifikationsproblemet ved litteraturvidenskabelig meningsanalyse belyst i*

praksis (1969). Den sofistiske fortolkning af Peter Fabers juleviser kan forsvares som et provokerende oplæg til behandlingen af verifikationsproblemet, der er emnet for disputatsen *Verifikationsproblemet ved litteraturvidenskabelig meningsanalyse* (1971). I det ambitiøse værk søges spørgsmålet besvaret, som Erik M. Christensen har kredset om siden prisopgaven: hvilke procedurer står til rådighed for fortolkere af litterære tekster til afgørelse af, om en meningsanalyse er sand eller falsk; hvad implicerer det i erkendelsesteoretisk forstand at hævde, at en given fortolkning er sand eller falsk? Afhandlingens filosofiske grundlag er hentet i den danske psykolog og erkendelsesteoretiker Edgar Tranekjær Rasmussens såkaldte emnelære. Med intelligens og fantasi viser Erik M. Christensen, at Tranekjær Rasmussens fænomenologiske kategorier kan anvendes på litteraturteoretiske problemstillinger. I et lejlighedsskrift *Ex auditorio. Kunst og idéer hos Martin A. Hansen* (1965), der er polemisk vendt mod Thorkild Bjørnvigs omdiskuterede disputats *Kains Alter. Martin A. Hansens Digtning og Tænkning* (1964), anvendes Anders Nygrens idéhistoriske undersøgelser over den kristne kærlighedstankes udvikling. Som professor i Neuere Skandinavistik ved Freie Universität Berlin fra 1973 har Erik M. Christensen udmøntet sin hovedinteresse for den litterære tolknings teori i to store værker, nemlig *Henrik Ibsens realisme: illusion katastrofe anarki* 1-2 (1985) og *Henrik Ibsens anarkisme: de samlede værker* 1-2 (1989). I afhandlingen fra 1985 foretages en rekonstruktion af »en – hidtil ikke intersubjektivt anerkendt – suppleringsbasis for den rette forståelse af hele Ibsens liv og værk« (7f). Ved benyttelse af alle digterens overleverede skriftlige og mundtlige tilkendegivelser om forholdet mellem kunst og virkelighed fremanalyseres Henrik Ibsens poetik, hvorefter »Evnen til poetisk Erkjendelse« er »fælles Eiendom for den Producerende og den Modtagende.« Digteren skriver ikke af hensyn til offentlighedens bifald, »men for at klare Folkets gjærende Tanker« (*Samlede verker* XV, 1930: 163). I et brev til Bjørnstjerne Bjørnson 12.7.1879 kritiserer han befolkningens manglende trang til frigørelse af egen personlighed: »Det heder jo at Norge er et frit og selvstændigt rige; men jeg sætter ikke stor pris på denne frihed og selvstændighed, sålænge jeg ved at individerne hverken er fri eller selvstændige. Og det er de ikke hos os. Der findes ikke i hele Norges land 25 fri og selvstændige personligheder. Der kan ikke findes slige« (*Samlede verker* XVII, 1946: 355). Men med Georg Brandes' fejlfremstilling af Henrik Ibsen

fortrænges og forfalskes forfatterskabets folkelige frihedsbudskab, som forudsætter publikums selvvirksomhed via værktilegnelsen. Om afdækningen af forholdet mellem tidens største dramatiker og tidens største kritiker, der lagde grunden til en psykologisk og politisk ufarlig læsemåde, konkluderer Erik M. Christensen: »Det lys, jeg har kunnet (og måttet?) kaste over manden, kastes uundgåeligt tilbage på mig selv (når man beskriver sin omverden, beskriver man samtidig sig selv), og jeg skal ikke nægte, at en så omfattende mangel på fair play over for digtningen, digteren, offentligheden og eftertiden gang på gang har mobiliseret vantro i mig« (384). Bortset fra denne bemærkning fortaber det Ibsen-farvede selvopgør sig i mørket. At projektet bæres igennem af en personlig lidenskab kan der næppe herske tvivl om. Det centrale i fortolkningen ligger i den selvvirksomhed, som tilegnelsen af værket fremtvinger. Herom siger Henrik Ibsen: »Digteren meddeler ikke derved Tilhøreren noget af sin individuelle Rigdom, han vækker kun til bevidst Liv, hvad der laa drømmende og gjærende i Folket selv; hans poetiske Begavelse ligger væsentlig i et vist Klarsyn for hvad Folket vil have udtalt og i en vis Evne til at give denne Udtalelse en Form, hvorunder Folket lettest gjenkender det Udtalte som sit Eget« (XV: 141). I afhandlingen fra 1989 fortolkes skuespillene i Henrik Ibsens ånd »som en sammenhængende, kontinuérlig hélhed« (*Samlede verker* I, 1928: 8, jf. XV: 381). Fra liberalisten Georg Brandes til marxisten Arnold Hauser identificeres imidlertid Henrik Ibsen »med præcis den ødelagte menneskelighed«, som han ifølge Erik M. Christensen »fra først til sidst søgte at tydeliggøre« (531). Ud fra hver sin position forråder de deres eget frihedsbudskab, hvilket fører til fejlslænsning af forfatterskabet. Det er her, Erik M. Christensens forståelse af Ibsen bliver radikal som protest og alternativ. Overfor dekonstruktionens vilkårlighed forpligter Erik M. Christensen sig på hele forfatterskabet, der bliver suppleringsbasis for tolkningen af det enkelte skuespil. »Man kan altid kalde sine indfald »brudflader i teksten« som tillader/kræver brug af en foretrukken eller vilkårlig suppleringsbasis. Vi véd imidlertid meget godt, at kun en hypotese om at teksten faktisk er fremstillet uden »brudflader«, og kan give mening som helhed, tvinger os til at forsøge at lære noget af teksten ved at finde dens mening.« (532). Først efter at have gennemlevet forfatterskabet kunne Erik M. Christensen for alvor tage fat på en kritisk drøftelse, som både indeholder en personlig udfordring og en indbydelse til dialog.

Hvordan vil du karakterisere drivkraften i din udforskning af Henrik Ibsens forfatterskab? Har du følt det som en lidenskab, et kald?

Ja, det kan man godt sige. Jeg havde arbejdet så længe med Ibsen i mindre forpligtende sammenhænge, at jeg var bekendt med forfatterskabet. Men da jeg ved en bestemt lejlighed i begyndelsen af 1980'erne stillede det naive spørgsmål: var det anarkisme, som var på spil i forfatterskabet? og ad den vej kom til at afsløre Georg Brandes' manipulationer med Ibsens muligheder for udbredelse i Tyskland, blev sagen for alvor brændende. Fra det øjeblik fik jeg en ond fornemmelse af, at den var fordærvet i roden. Ligesom med Søren Kierkegaards reception havde Brandes, der kom til at præge hele den efterfølgende Ibsen-reception, bevidst drejet den store olietanker, så den gik på forkert kurs. Dermed blev projektet en nødvendighed for mig.

Har det været dig bevidst, at din kritik af Georg Brandes' tolking af Henrik Ibsen og den deraf affødte tradition kan opfattes som et forskudt fadermord?

Nej!

Din omhyggelige redegørelse for de komplicerede relationer kan tolkes som en rationalisering.

Nå! – Vil du prøve det?

Hvad siger du til tanken om et forskudt fadermord? I din afhandling om Henrik Ibsens realisme forsøger du med indædt energi at demaskere den største figur i dansk kritik.

Jeg ved ikke, hvad et forskudt fadermord står for.

Hvis opgøret med faderfiguren af den ene eller den anden grund ikke er blevet afsluttet eller opløst, finder man i stedet en faglig autoritet, hvortil den psykiske energi kan overføres. Og så begår man et fagligt fadermord, der ikke efterlader blodspor.

Jeg har taget opgøret.

Kan du uddybe det?

Nej, det bliver for privat.

Står Brandes ikke som en af de største faderfigurer i forskningsmæssig og kritikhistorisk henseende?

Ikke for mig.

Er du helt sikker på det?

Ja, det kan være, at du lægger mere i begrebet faderfigur, end jeg umiddelbart kan høre af ordvalget. For så vidt som vi taler om common sense, er der ikke tale om opgør med en faderfigur.

Din lidenskab i projektet flammer netop op i kritikken af Brandes.

Det kan nok hænge sammen med en retfærdighedsfølelse og indignation. Sandhed spiller faktisk en rolle i min tilværelse.

Man kunne godt have skrevet om Ibsen uden samtidig at tildele Brandes en hovedrolle som skurk. Uden at tage det store opgør kunne du være gået i gang med en nytolkning af forfatterskabet.

Nej, det kunne jeg ikke, fordi min fornemmelse var, at jeg var nødt til at komme bag om receptionen. Og receptionen er faktisk i sit udspring bestemt af Georg Brandes. Den eneste måde jeg kunne finde ud af at gå bag om Brandes var ved at gennemarbejde alle Ibsens udtalelser om forholdet mellem kunst og virkelighed. Ved at gøre det kunne jeg helt lade være med at beskæftige mig med de tolkninger, der forelå af Ibsen, og så at sige lave mine egne primære tolkninger. Da jeg var kommet bag om Brandes, viste der sig en helt anden Ibsen, end den vi har i receptionshistorien. Efter at jeg havde konstateret, at Brandes i alvorlig grad manipulerede med Ibsen-receptionen i Tyskland – det er ikke noget, jeg påstår eller fortolker, det kan enhver læse – så opstod lidenskaben for at få gennemført en undersøgelse. Hvis der er lidenskab i forholdet til Georg Brandes, så er det først og fremmest en smerte over, at det har kunnet påvises, at en så begavet figur i dansk åndsliv opførte sig i den grad mindreværdigt.

Fornylig talte jeg med en stor beundrer af Brandes' værk om Goethe. Intet i tilværelsen var ham fremmed og mage til fremstillingskunst kendte hun ikke hos nogen kritiker. Det kan i hvert fald ikke være et skjult fadermord på mig eller på Ibsen. Men det kan muligvis forklares med, at hun har forelsket sig i Georg Brandes, som jo var stærkt karismatisk. Vi kunne imidlertid blive enige om, at han var en utrolig stor skribent og taler. Og når sådan en karismatisk figur har fungeret i ens fag og ikke taget litteraturen alvorligt, men simpelthen drevet kulturpolitik, så bliver jeg lidenskabeligt forarget. Hver gang jeg møder erfarne fagfæller, som ryster mildt tilgivende på hovedet, fordi de ikke har haft tid til at sætte sig ind i den foreliggende dokumentation, bliver jeg lidenskabelig i mit forsøg på at overbevise eller overvinde modstanden. Sådan vil jeg forklare min lidenskabelighed, som du har oplevet den.

Hvorfor har du ikke i langt højere grad konfronteret dine værkanalyser med alternative eller supplerende tolkninger?

Det synes jeg ikke, der har været plads til. Jeg har faktisk publiceret over 1000 sider om Ibsen. Det første jeg offentliggør om ham er faktisk led i

en diskussion, nemlig med Lars Nilsson om *Vildanden*. Det er en lille bog fra 1969, som vi dedicerede til Sven Møller Kristensens 60-års-dag. Her mødes to tolkninger, og vi drøfter deres respektive meritter. Selv om det er litteraturvidenskabens væsen at konfrontere tolkninger, har det især været min opgave at lave et nyt udspil.

Kunne du ikke i højere grad have holdt nytolkningen op imod forskningstraditionen, der stort set forbliver uintegreret?

Du kan godt se, hvad det ville have taget af plads: to gange 1000 sider! Man må for mig gerne se på videnskab som noget vældig ideelt og måske psykologisk betinget. Men det er sandelig også i høj grad afhængig af de foreliggende arbejdsmuligheder. Og som der står i begge mine bøger, er arbejdet blevet udført i et frisemester, eller jeg har frikøbt mig fra mit universitetsarbejde. Der har i mit virke i Tyskland ikke været plads til forskning.

Har det været deprimerende?

Det har været en stor skuffelse i mit samlede livsprojekt, ja det har det været. Det har været noget, der var smerteligt. Jeg var ked af det, men jeg kunne ikke rigtig se nogen udvej. Jeg sad i en god stilling, som interesserede mig, og med private forhold, som tilskyndede mig til at holde fast. Jeg kunne selvfølgelig have gjort som Henrik Pontoppidan, der sprang fra det polytekniske studium, eller Johannes V. Jensen, der opgav lægestudiet. De smed radikalt det fra sig, de faktisk havde i hænderne og gik ud på en tynd kvist. Men det havde jeg jo allerede første gang gjort dengang jeg forlod Det Østasiatiske Kompagni i Colombia, hvor jeg uden nogen form for sikkerhedsnet begav mig ind i junglen som 23-årig. Jeg havde også gjort det i forbindelse med min første skilsmisse, der var en meget hård oplevelse. Og nu havde jeg – set i bakspejlet i dag, en snes år efter – ikke kræfter til at begynde fra bunden én gang til. Desuden havde jeg et delvist forsørgeransvar, som jeg hverken ville eller kunne løbe fra. I de første år i Berlin gjorde jeg et par forsøg på at komme hjem i det danske universitetsmiljø, hvor jeg havde kunnet få gunstigere betingelser, men i mellemtiden var oliekrisen kommet, og stillingerne hang ikke på træerne mere. I de år havde de forskellige miljøer også en uheldig tendens til at lukke sig om sig selv og sine egne forehavender. Så jeg blev, hvor jeg var, det var godt nok til mig. Mens en dansk professor typisk underviser fire timer om ugen, underviste jeg pligtmæssigt det dobbelte. Man kan heller ikke undervise på et universitet, hvis ikke man er

nogenlunde fortrolig med de studerendes holdning og mentalitet. Så i 70'erne havde jeg fuldt op at gøre med at forsøge at sætte mig ind i, hvad det vil sige at være en ung tysker, for at finde ud af, hvor de stod, så jeg kunne tale til dem og med dem. Jeg havde virkelig nok at gøre, så jeg købte mig fri et par gange i 80'erne.

Hvorfor har det ikke været nærliggende for dig at se Ibsens digtning som en eksil-digtning? Du kunne have fremanalyseret eksilets poetik i stedet for anarkiets.

Ja, det kan såmænd nok være. Men jeg tror ikke, det havde været kongenialt med forfatterskabet. Hans værker handler ikke om at være i eksil. Jeg tror slet ikke, det var et væsentligt motiv for Henrik Ibsen, at han arbejdede i eksil.

Mange af hovedpersonerne illustrerer forfatterskabets tematik på negativ vis, idet de aldrig selv får adgang til det forjættede land – »det tredje rige« – der forbliver urealiseret. De forstår ikke hensigten, eller de arbejder i modsat retning, hvorfor de eksilerer sig selv og bliver fremmedgjorte.

Ja, eller de kommer udefra og siger sandheden om »hjemme«. Det er en ganske interessant idé, men jeg er gået efter grundmotivet i forfatterskabet, og det er ikke eksilet. Eksilet er sikkert et motiv, men ikke et grundmotiv som defineret af Anders Nygren, dvs. det, der gennemlyser alt.

Kunne en nytolkning ikke vise, at der er tale om et overset grundmotiv, som netop du kunne have set fra din udkigspost i Berlin?

Idéen er umiddelbar interessant at diskutere, fordi jeg giver Hans Magnus Enzensberger og tilsvarende gemytter ret i opfattelsen af, at den moderne tilstand er eksilet. Selv om man sidder på sin røv hele livet i Århus kan en livsstemning og bestemmelse faktisk være en slags eksil. Men jeg kan ikke med mit nuværende kendskab til forfatterskabet og dets omgivelser se, at eksil-motivet skulle kunne konkurrere med anarkisme-motivet i væsentlighed.

Er du enig med Ibsen i synet på digtningens opgave som en forædling af menneskesindet via »skønhedsindtryk og sandhedstolkning«?

Nej, det tror jeg ikke, at jeg er. Men det er en meget flot formulering. Han siger det jo ikke om digtningen som helhed. Men om sin egen opgave, »at adle menneskers sind gennem skønhedsindtryk og sandhedstolkning«.

Jeg ville også selv være utrolig tilbageholdende med at forsøge at bestemme digtningens opgave og væsen.

I en film *Shadowlands* (1993) – det er en fikcionalisering af C. S. Lewis, som var litteraturprofessor i Cambridge, og som også skrev børnebøger og populær-teologiske værker, en fremragende forsker – i den film får du en definition på digtning! Han var ungkarl til højt op i livet, hvor han så mødte en fraskilt kvinde med en dreng. Og for første gang lærer han at tage sig selv og medmennesket alvorligt i en stor kærlighed – for så at opdage at hun lider af en dødelig kræftsygdom. Med tilslutning citerer han, hvad en studerende har fortalt, at hans fader, som var lærer, sagde om at læse: Vi læser for at opleve, at vi ikke er alene! Og vi er sikkert mange, der er kommet i gang med at læse meget og livet igennem for at få gode samtalepartnere i det bedst mulige selskab.

Skønhed og sandhed – ja, det er et vanskeligt problem, også hos Ibsen. For ham er det digteriske bestemt som det, der kan opfylde den funktion at lære folket at tænke stort. Der er ikke noget budskab i hans digtning. Det kunstneriske for ham er bestemt ved det, som folkets øje kræver for sit eget digt, vel vidende, at læseren er meddigtende. Det er en stor ting som digter at kaste sig ud i at skabe værker, som andre skal digte videre på. Dér vil jeg nok kunne komme nærmest og være enig med ham, fordi jeg til tider oplever digtningens væsen sådan. Det betyder også, at jeg vil være tilbageholdende med at tale om den eneste rigtige fortolkning. Det er derfor jeg kan sige, at den påstand, at den konkret foreliggende anarkistiske tolkning er den eneste rigtige – den påstand ville være pervers. Ikke mindst, fordi Ibsen ønskede, at hver læser skulle gøre sig den ulempe at tilegne sig værket i en selv-virkeliggørelse.

Mens forskningen har lagt vægten på inspirationen fra Søren Kierkegaard inddrager du i stedet N. F. S. Grundtvig. Hvor går grænsen mellem de fikse idéer, der bare ryger ud ad tangenten, og ny viden, som bryder med traditionen?

Grænsen går i det øjeblik, hvor man får idéen – hvor den ikke bare er fik, men hvor den umiddelbart slår én som rigtig. Og så er der en ny grænse, hvor man er nødt til at beslutte, om man kan bruge tid på at gennemdrøfte forholdet evt. mundende ud i en dokumentation. I en større undersøgelse må det være tilladt at lægge idéer langs vejen, som man ikke selv er parat til at følge op. Det jeg har villet sige var, at hvis vi giver Ibsen ret i – hvad han gang

på gang har hævdet – ikke at have et primært forhold til Kierkegaard, må vi se os om, så vi kan blive færdige med hele tiden at ville føre Ibsen tilbage på noget, som Kierkegaard har sagt. Det er et af de spor, Brandes meget tydeligt har lagt ud, som – efter min erkendelse – bidrager afgørende til en kontrafaktisk cementering af Ibsen som den store individualist. Hvis man for skandinaviske læsere, hurtigt og klart, vil signalere et alternativ, så står han Grundtvig meget nærmere. Og det gør han i kraft af sin højprioritering af det ønskelige og nødvendige fællesskab, hvilket ikke kunne falde Kierkegaard ind, tværtimod. Hos Kierkegaard er det en forflygtigelse at interessere sig på afgørende måde for fællesskabet. Hos ham drejer det sig om individet og det direkte forhold til Gud. Alt andet er vrøvl og fortabelse.

Traditionelt har Ibsen-forskningen ikke tolket forfatterskabet ud fra en anarkistisk forståelsesramme. Hvad siger det om forskningen og forfatterskabet? Og hvordan placerer du dig selv?

Ja, det er store spørgsmål. Det anarkistiske er første gang lanceret i forskningen af Henrik Jæger i hans monografi ved Ibsens 60-årsdag i 1888. Der siger han direkte om de moderne samtidsstykker, at de beskæftiger sig med en tematik, som findes tilsvarende i fyrst Kropotkins forfatterskab. Og dermed er ballet åbnet. Vi ved, at Henrik Jægers monografi blev til på baggrund af indgående samtaler, som Jæger var inviteret til at føre med Ibsen i anledning af den monografi, han ville udgive på Ibsens forlag, Gyldendal. Den sommer befandt Ibsen sig i Sæby, hvortil Jæger blev inviteret nogle uger til drøftelse af projektet. Ibsen så korrekturaftrykkene, mens bogen var i trykken. Man får nærmest en fornemmelse af, at han kikker forfatteren over skulderen klar til at gribe ind, hvis der skulle forekomme fejl. Det er så nær en autoriseret biografi, som man kan komme. Til bogen leverer Ibsen også selv et stykke af sin biografi, det eneste han har skrevet. Men det er ganske karakteristisk med hvilken styrke temaet modvirkes. I sin næste bog om Ibsen og hans værker dropper Henrik Jæger anarkismen uden dementi: Ibsen er individualist! Det sker inden for en femårs ramme. Det er ikke sådan, at det store dyr i åbenbaringen er Georg Brandes, som på egen hånd kan lave det her. Han er helt sikkert den førende kritiker som nationalt, skandinavisk og europæisk anses for at være den, der har de længste Ibsen-citater og de varmeste staldfiduser. Men *tidsånden er med Brandes*, uanset at Ibsen desavouerer ham i 1891 her i Kristiania. Om Brandes har han sagt, at han ikke burde beskæftige sig med norsk litteratur, for det forstår han ikke noget af.

Anarkisme-motivet dukker op igen i forbindelse med 70-årsdagen, hvor den svenske forfatterinde Ellen Key i sit bidrag til festskriftet skriver, at han er anarkist. Godt nok i en aristokratisk anarkistisk variant som kunne smage sært af en ultraliberalistisk anarkisme. Det er ikke helt klart, hvad hun mener. Det kommer bare igen hos litteraturhistorikeren Christen Christian Dreyer Collin, som skriver en artikel om Ibsen i 1906, hvor han helt klart ironiserer over, at Ibsen er anarkist. Så temaet er der altså et par gange i ældre tid. George Bernard Shaws analyse peger i samme retning. På det tidspunkt, hvor Shaw skrev om socialisme og kommunisme, mente han omtrent det samme, som jeg mener med termen anarkisme. Men gang på gang bliver anarkismen tilbagevist eller glemt, fordi man ikke trænger frem til Ibsens poetik. Og det er netop dét, der er gennembruddet i min undersøgelse. At jeg simpelthen kan vise, at det ikke er en politisk anskuelse, som Henrik Ibsen propagerer, men det er en poetik, som siger ham, at digtningens væsen er og skal være, at publikum skal finde sig selv ved at beskæftige sig med kunsten. Dermed har han selv set sin digteropgave som et anarkistisk fænomen. Og deraf følger alt, hvad vi ved om hans had til institutioner.

Og hvad siger det om forskningen, at det skulle være mig, der fandt det? Ja, det ved jeg ikke. Hvad siger det om Martin A. Hansen-forskningen, at jeg skulle påvise, at det er Nygrens agape-teologi, som han skriver forfatterskabet på? Hvad siger det om litteraturteorien, at jeg skulle skrive disputats om verifikationsproblemet? Man kunne dog tænke sig, at lige fra det øjeblik, hvor folk laver fortolkninger, kunne det være interessant – hvis man vil kalde det for videnskab – at beskæftige sig med, hvad det betyder, at en tolkning er sand eller falsk. Hvad siger det om tingene? At der er plads i verden! Får nogen en idé, kan de også få plads til den.

Ifølge din tolkning havde Ibsen et traumatisk forhold til magt. Hvordan fremanalyserer du det ubevidste i forfatterskabet?

Nu er du jo psykoanalytisk set langt bedre orienteret og mere interesseret end jeg. Når jeg bruger et udtryk, der i din faglige sammenhæng har en ganske bestemt og præcis betydning, så er det selvfølgelig nærliggende at tro, at jeg – som du regner for et vederhæftigt og fornuftigt menneske – også bruger udtrykket på samme måde. Men der er i almindelig common sense brug af sproget en snak om, at noget er traumatisk. Der mener man simpelt hen: det er noget han ikke kan slippe, som han bliver ved med at beskæftige sig med, som for ham er belastet med bestemte følelsesmæssige valoriseringer – og mere mener man ikke. Det er ikke sådan, at jeg mener, at Ibsens forhold

til magt dybdepsykologisk set var traumatisk. Jeg har sagt, at alle anarkister anser hovedproblemet for at være magtforholdene. Altså: magt eksisterer, men magt burde helst ikke eksistere. Og hvordan afskaffer vi magten? Man kan sige, at mens alle andre politiske bevægelser og formationer beskæftiger sig med at erobre magten eller diskutere magtens fordeling, så er anarkisterne specielle, fordi de vil afskaffe magten. I den forstand, at de reagerer allergisk over for magtfænomener og –manifestationer, kan man med en vulgarisering af begrebet traume sige, at de har et traumatisk forhold til magt. Jeg har med det ikke villet påstå, at jeg fremanalyserer noget ubevidst hos Ibsen.

Dine afhandlinger om Henrik Ibsens forfatterskab er stort set blevet negligeret i Norge. Har du fået bekræftet Ibsens karakteristik af nordmænd?

Nej, det kan man ikke sige. Jeg har ikke hæftet mig tilstrækkeligt ved Ibsens karakteristik af nordmænd, så jeg enten kan få den bekræftet eller afkræftet. Som enhver profet står han i et problematisk forhold til sit hjemland. Og jeg har slet ikke noget problematisk forhold til Norge. Men jeg konstaterer bare, at min Ibsen-forskning ikke er blevet det i norsk Ibsen-forståelse, som man kunne have tænkt sig, at den skulle være blevet. Jeg har ikke nogen forklaring på, hvordan det i grunden kan være.

Som bekendende agnostiker kan din dragning mod et forfatterskab, som i den grad er udtryk for en metafysisk eller spirituel dimension i tilværelsen, virke paradoks. Er du en skabsmetafysiker, der er angst for at springe ud?

Ja, det kan godt være, at jeg er en skabsmetafysiker. Det er da givet, når jeg oversætter Anders Nygren og lokaliserer agape-motivet hos Martin A. Hansen, at noget religiøst spiller ind eller står på spil. Også i Johannes V. Jensens forfatterskab interesserer de religiøse forestillinger mig. Så det kan godt være, at jeg har et religiøst problem. Det vil jeg gerne beskrive derhen, at jeg virkelig undrer mig over tilværelsen og ser med fascination på stjernehimlen. På min arbejdsplads hjemme har jeg hverken et billede af Strindberg, der stirrer mig i nakken, eller et billede af Ibsen. Derimod har jeg en tegning af Johannes V. Jensen lavet af Sikker Hansen. På en eller anden mærkelig måde har han fået Johannes V. Jensens hoved til at se ud som en slags klode i rummet. Og hængende på en reolgavl lige ved siden af – man ser ikke de to billeder på én gang – stjernetågen Andromeda. Jeg er optaget af liv og død: hvor kommer vi fra? hvor går vi hen? Jeg er glad for at få børn og se deres

karakterer udfolde sig. Og jeg står fuldstændig undrende over for døden. Så jeg har altså tanker og følelser, der stadigt bevæger sig i det område, hvor religioner lancerer deres sandheder eller dogmer. Jeg anser de religioner, jeg hidtil er stødt på, for at være rent menneskeværk. Og egentlig stort set uinteressante som tilbud. Eller direkte frastødende. Jeg regner ikke med at finde svar, jeg er agnostiker, men spørgsmålene og fornemmelsen optager mig. Bevidstheden om, at der ikke er svar, kombineret med en bevæget interesse for folk, som har leveret gribende svar, Johannes Ewald, Racine – og i nogle tilfælde et behov for at se, hvad svaret helt præcist er, begrebsmæssigt rive forhænget til side. Når Thorkild Bjørnvig i sin disputats taler om modsætningen mellem værkvilje og kristendom hos Martin A. Hansen, så er det sjusk, fordi han ikke har bestemt den form for kristendom, som han tillægger Martin A. Hansen. Der er simpelthen lige så mange, som der er former for marxisme. Og ikke enhver form for kristendom kan komme på tværs af et forfatterskab som Martin A. Hansens. Mit behov for at få sådan et forhold præciseret, det kan jeg ikke modstå. Senere var det en sær tilfredsstillelse at opdage, at Martin A. Hansen havde været ved de kilder, jeg fandt rigtige til at beskrive hans værk, og sagt det selv, men det kan du læse om i *Edda*, 1966.

Johannes V. Jensen kan også karakteriseres som en af de store religiøse digtere.

Ja? Ja, det kan han jo nok. Men dér er det sandelig interessant at finde ud af på hvilken måde. Lidt tilfældigt læser jeg i øjeblikket en ny svensk bog om Goethe, og det slår mig så, en tanke som ligger i luften, at Johannes V. Jensen måske kan forstås bedre i lyset af Goethes ejendommelige tilfredshed med det, som er. Johannes V. Jensen var jo evig glad for Goethe, og han taler om lykken ved at føle sig i slægt med alt levende, noget man kan lære, at fatte sig. Hans absolut samtidige, Bertrand Russell, har i *A Free Man's Worship*, i 1903, bekendt sig til altings forgængelighed og sagt, at en tryk livsindstilling kun kan bygge på »ubøjelig fortvivlelses faste fundament«. Solen brænder ud, vi dør, alting forgår. Det er jo et gennemgående motiv hos Johannes V. Jensen sammen med forelskelsen i livet, alt levende, alt der har været. Hvad er det for en religiøsitet? Det er en sigen ja – men pas nu på, at du ikke kommer for tæt på Nietzsche – til livets vilkår, så vi kan leve uden panik. Fatte om staven. Jeg véd ikke, om du har læst mit bidrag til symposiet om nobelpristageren, i bogen *Columbus fra Himmerland* (1994), hvor jeg taler om

Johannes V. Jensens livsopgave? De folk, som gør sig lystige (Enzensberger satte tonen, Elbek fulgte efter) og beklager, at Johannes V. Jensen lod sin tidlige modernisme falde, de skulle betænke – hvad Alf Henriques som studenternes talsmand takkede Johannes V. Jensen for ved hans 60-årsdag i 1933, ti dage før Hitlers »Machtübernahme« – at han havde valgt sig et symbol, der bevidst tog afstand fra tidens syge, smitsomme livsforståelse. Johannes V. Jensen digtede, som Goethe, ikke fortvivlet på fortvivlelse, men på et håb om at man kunne gøre sig fortrolig med sit tab af kristen religiøsitet og blive immun mod falske guder og panik – det var dog et projekt! Og fik han ikke spillet så mægtig en rolle som Ibsen for sindelaget i Skandinavien, så har han dog gjort sit af format. Hjalp det mod nazismen? Var det human? Så kunne man måske tillade sig at give afkald på hans modernisme, hvis man overhovedet har forstået ham ret? Vennen Hamsun, supermanden, fantasten, megakunstneren, lugtede for ham – i god tid – af ådsel, så digterisk dejlig han var.

Hvad har Henrik Ibsens forfatterskab lært dig? Og har det fået praktisk betydning i dit eget liv?

Ja, det synes jeg nok, man kan sige. Man kan lære en utrolig grad af opmærksomhed ved at læse Ibsen. Det samme kan jeg ikke sige om Johannes V. Jensen – i hvert fald ikke en opmærksomhed over for det, som rører sig fra øjeblik til øjeblik, psykisk bag maskerne. Af Ibsen lærer man, hvor komplicerede vi er, hvor differentieret vores sind er, hvor små forskydningerne skal være, for at det hele går galt eller kan rettes op. Beskæftigelsen med Ibsen for alvor gør opmærksom på tingenes bevægelsesretning. Med en anarkismeforsker i Danmark, som jeg konsulterede, da jeg prøvede at bestemme Ibsens form for anarkisme, kan man godt sige, at den anarkistiske utopi kan bruges til noget i vores liv. Ikke som et politisk mål, vi tror eller håber på at se realiseret, men som en pejle- eller styreretning. Hvor som helst vi i vores faktiske situation kan vælge mellem løsningsmodeller, er det rimeligt at vælge de libertære, som altså sigter imod myndiggørelse af os selv og vores medmennesker i størst mulig frihed og fællesskab. Det er blevet den skandinaviske grundindstilling – det kan man se fra Colombia eller fra Tyskland, hvis man lever der nogle år – og det kan man takke ikke mindst Ibsen for. Han satte sit mærke på generationer af litterære folk, uden om litteraturkritikken som profession. Men det fører ikke til, at vi – som Ibsen – bliver imod demokratiet eller gør nar af partipolitikere. Det parlamentariske system,

sagde Churchill vist, er det mindst ringe af de kendte løsninger. Jeg ville i høj grad frygte det akutte anarki, som Ibsen iøvrigt også udtrykkeligt overlader andre. Immanuel Kant definerer anarkisme som »Gesetz und Freiheit, ohne Gewalt.« Hvis det skal være ohne Gewalt og mit Freiheit, så må Gesetz – loven – befinde sig i menneskenes hjerter. Det tager tid! Så længe vi ikke allesammen har loven i vores hjerter, og selv tager den på os som vores eget ansvar, så kan vi heller ikke leve i et virkeliggjort anarki. Dagligsproget bruger ordet som synonymt med kaos. Jeg husker nogle små, sorte etiketter, jeg har set opklæbet i 70'erne på glasdørene på Freie Universität. Der stod: Anarchie ist Ordnung! Det er det, ja, som frihed og fællesskab. Den vej vil Ibsens værk. Den sidste figur, som taler, er Maja i *Når vi døde vågner*. Hendes sang lyder fjernt, op fra dybet (»Jeg er fri som en fugl! Jeg er fri!«) – hvad med at blive fri som et menneske?

Jeg vil godt sige, at jeg ville aldrig være kommet på den her forskning, hvis jeg var blevet i Odense, hvor jeg gerne ville have været professor, men kun blev dekan. Det var aldrig sket. Det er udfordringen fra det tyske miljø, som fører mig til, at jeg stiller spørgsmålet: Kunne det tænkes, at der er anarki i det her? Jeg var slet ikke fortrolig med anarkisme eller anarkistiske tanker, da jeg stillede spørgsmålet i en undervisningssituation. Og så er det en god positivistisk værdifri undersøgelse, der fører til, at jeg opdager, genkender og systematiserer det. Og så var overvejelsen i meget høj grad, som det står i slutningen af afhandlingen fra 1985, om det var sømmeligt at forsøge at levere en tolkning af hele forfatterskabet, værk for værk, med den anarkistiske brille. Eller om det ville være at modvirke Ibsens intention, som jo går på, at den enkelte i sin sammenhæng selv skal forstå – og derved forstå sin sammenhæng. Det var i høj grad en overvejelse værd. Men jeg er altså kommet til det, som alle videnskabelige forbrydere siger til deres legitimation: hvis jeg ikke gør det, så er der en anden, som gør det. Jeg er stadigvæk overbevist om, at jeg med den anarkistiske synsvinkel kun udtaler mig om en grundindstilling hos Ibsen, som kan føre til forskellige tolkninger af den foreliggende tekst fra hans hånd. Det oplever jeg også nu, hvor jeg har genlæst alle værk-analyser fra 1989. De tolkninger kan ikke være mine definitive bud på, hvordan man skal forstå stykkerne, men nogle af dem føler jeg mig stadig fuldstændig overbevist af. Når jeg læser dem, glæder jeg mig over, at jeg har kunnet skrive dem. I nogle tilfælde undrer jeg mig ligefrem og synes, at de er de bedst mulige. Men det er altså variabelt.

Så blev eksilet i Berlin alligevel vendt til velsignelse.

Det har jeg egentlig aldrig været i tvivl om. Jeg har fra starten af mit liv troet, at jeg ville blive lykkelig. Men man har været forsigtig med at sige det. I min læretid i Det Østasiatiske Kompagni i København var der en administrerende direktør, Henrik V. Jacobsen, som på et tidspunkt, hvor det drejede sig om planlægning – skulle jeg droppe Kompagniet for at studere, så fattig jeg var, for at blive lykkelig? – sagde: »Hvem har sagt, at De skal være lykkelig?« Jeg tror ikke, jeg svarede på det, men jeg skulle have svaret: »Det har jeg!« For jeg har altid vidst – det har været min oplevelse, lige fra jeg var ganske lille – at jeg ville blive et lykkeligt menneske. Og det har stort set været tilfældet, men, men, men, hvor har der været skrappe tider ind imellem! Alligevel, som lille dreng på den skolevej, hvor alle folk tog hatten af for kong Christian X til hest, og jeg tog min skolehat af, dér har jeg jokket en grøn glasterning op i min sko, og det var lykken.

Tidsskriftnmeldelser af Erik M. Christensens bøger om Henrik Ibsen

I

Jørgen Haugan, *Nordica* 4, 1987: 221–23.

Bjørn Hemmer, *Edda* 87:2, 1987: 189–90.

Johnny Kondrup, »Brødrenes Brandes og mistankens hermeneutik«, *Bogens Verden* 69:2, 1988: 80–87.

Johnny Kondrup, »Med åbne øjne«, *Bogens Verden* 71:2, 1989: 122–25.

Robin Young, *Scandinavica* 26:1, 1987: 55–57.

II

Knut Brynhildsvoll, *skandinavistik* 21:2, 1991: 147–151.

Per Theil Hansen, »Hr. Ibsen som anarkist«, *Teater* 1, 48, 1990: 47–48.

Niels Lyhne Jensen, »Anarkist med høj silkehat«, *Nordisk tidskrift för vetenskap, konst och industri*, 67:4, 1991: 285–92. (Diskuterer begge afhandlinger.)

Mary Kay Norseng, *Scandinavian Studies* 64:1, 1992: 137–39.

Asbjørn Aarseth, »Skaldens tonestige. Ibsens digtning i international belysning«, *Edda* 90:1, 1990: 74–82.

[1998]